

Проблемні питання комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених

Січківська І. В.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

факультету № 1

Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції

Львівського державного університету внутрішніх справ

вул. Городоцька, 26, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-9437-8850

i.sichkovska@ukr.net

Ключові слова:

спеціаліст, комплексна психолого-психіатрична експертиза, експерт, неповнолітній обвинувачений, неповнолітній підозрюваний, кримінальне провадження.

Наукову статтю присвячено викладенню основних проблемних питань проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених. Визначено, що знання характеру й ступеню психічних відхилень у неповнолітніх, які є підозрюваними або обвинуваченими в кримінальному процесі й у зв'язку із цим вимагають критичної оцінки й визначення рівня їхньої істинності, має величезне значення для здійснення правосуддя. З'ясовано, що знання закономірностей психічної діяльності неповнолітніх дозволяє науково пояснити психічні стани й акти поведінки неповнолітніх у певних умовах. Вказано, що особливий процесуальний порядок призначення комплексної психологічно-психіатричної експертизи передбачає обов'язкове обмеження конституційних прав і свобод неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених, у тому числі права на недоторканність особи. Досліджено, що процедури ювенальної кримінальної юстиції передбачають залучення до участі в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх широкого кола осіб (законний представник, захисник, психолог, педагог, лікар, орган пробації, служба у справах дітей, спеціальні установи й заклади, що здійснюють соціальний захист дітей і профілактику правопорушень та інші), а також максимальну індивідуалізацію судочинства. Зазначено, що проводиться комплексна психолого-психіатрична експертиза на підставі ухвали слідчого судді за вмотивованим клопотанням слідчого (прокурора) під час досудового розслідування, ухвали суду під час судового розгляду. З'ясовано, що комплексну психолого-психіатричну експертизу стосовно неповнолітніх можна диференціювати таким чином: експертиза підозрюваних та обвинувачених.

За результатами узагальнення матеріалів комплексних психолого-психіатричних експертиз визначено основні групи помилок, які негативно впливають на результативність проведення експертиз. Беззаперечним фактом є те, що делінквентність поведінки неповнолітніх значною мірою зумовлена, з одного боку, суспільно-економічною ситуацією, в якій відбувається розвиток дитини, зокрема інтенсивністю змін тих соціальних факторів, що визначають спосіб життя, а з іншого – адаптаційними можливостями дитячої психіки.

Problematic issues of complex psychological and psychiatric examination of juvenile suspects, accused

Sichkovska I. V.

PhD in Law,

Associate Professor at the Department of Criminal Proceedings and Criminology of the Faculty № 1

Institute of Training Specialists for Subdivisions of the National Police of Ukraine of the Lviv State University of Internal Affairs

Horodotska str., 26, Lviv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-9437-8850

i.sichkovska@ukr.net

Key words:

specialist, complex psychological and psychiatric examination, expert, juvenile accused, juvenile suspect, criminal proceedings.

The scientific article is devoted to the coverage of the main problematic issues of conducting a comprehensive psychological and psychiatric examination of juvenile suspects and accused. It has been established that knowledge of the nature and extent of mental disorders in juveniles who are suspected or accused of criminal proceedings and therefore require a critical assessment and determination of their level of truth is of great importance for the administration of justice. It was found that knowledge of the laws of mental activity of minors allows to scientifically explain the mental states and acts of behavior of minors in certain conditions. It is stated that the special procedural procedure for the appointment of a comprehensive psychological and psychiatric examination provides for the mandatory restriction of the constitutional rights and freedoms of juvenile suspects and accused, including the right to the inviolability of the person. It has been investigated that juvenile criminal justice procedures involve the involvement of a wide range of persons in criminal proceedings against minors (legal representative, defender, psychologist, teacher, doctor, probation body, children's service, special institutions and institutions providing social protection of children and crime prevention, etc.), as well as the maximum individualization of justice. It is noted that a comprehensive psychological and psychiatric examination is conducted on the basis of the decision of the investigating judge, at the motivated request of the investigator (prosecutor) during the pre-trial investigation, the court's decision during the trial. It has been clarified that a comprehensive psychological and psychiatric examination of minors can be differentiated as follows: examination of suspects and accused. Based on the results of generalization of materials of complex psychological and psychiatric examinations, the main groups of errors that negatively affect the effectiveness of examinations are identified. It is an indisputable fact that delinquency of juvenile behavior is largely due, on the one hand, to the socio-economic situation in which the child develops, in particular, the intensity of changes in social factors that determine lifestyle, and on the other adaptive capabilities of the child's psyche.

Вступ. Наразі злочинність серед неповнолітніх – одна із нагальних проблем, яка є індикатором багатьох моральних проблем, та показує основні тенденції злочинності в країні. Розглядаючи вищезгадану проблему, необхідно виділити сукупність обставин та факторів, що сприяють підвищенню її рівня. Серед них перше місце посідає сім'я, в якій виховується майбутній правопорушник, відсутність контролю з боку суспільства

(серед неповнолітніх спостерігається незайнятість, відсутність профілактичної та попереджувальної роботи, алкоголізм і наркоманія серед однолітків, тощо). Найпоширенішим методом боротьби зі злочинністю неповнолітніх є запобігання їй, а також створення дієвих механізмів доказування, в системі правосуддя, дружній до дитини. Дотримання міжнародних стандартів захисту прав неповнолітніх є необхідною складовою для

визнання правової системи України такою, що відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

Виклад основних положень. Офіційна статистика свідчить про стабільно високий рівень кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми. За даними статистики у 2013 р. зареєстровано 8781 кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітніми, у 2014 р. – 7467 ; у 2015 р. – 7171 ; 2016 р. – 4218; 2017 – 4510; 2018 – 3980; 2019 – 3495 [3]. Виходячи із показників можна зробити висновок що заходи, спрямовані на попередження вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми, є ефективними та сприяють зменшенню кількості кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Беззаперечним фактом є те, що делінквентність поведінки неповнолітніх значною мірою зумовлена, з одного боку, суспільно-економічною ситуацією, в якій відбувається розвиток дитини, зокрема, інтенсивністю змін тих соціальних факторів, що визначають спосіб життя, а з іншого – адаптаційними можливостями дитячої психіки. Поведінка людини, особистість якої перебуває у стані становлення й розвитку, особливо чутлива до соціальних процесів, темпів повсякденного життя, рівня дегуманізації, розмитості морально-правових орієнтирів сучасного суспільства. Непересічне значення мають експертизи у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, у вчиненні яких підозрюють неповнолітніх осіб.

Кримінальне правопорушення скоєне неповнолітніми може зачіпати різні сфери життя суспільства, а тому дослідження обставин його вчинення вимагає використання і застосування знань у різних галузях науки, що здійснюється через різні види експертиз, а також через комплексну психолого-психіатричну експертизу експертизу.

У ст. 485 КПК України вказуються обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, до яких можна віднести:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [1].

Встановлений за результатом проведеної комплексної психолого-психіатричної експертизи психічний розлад у неповнолітнього, що не виключає осудності, може бути врахований судом при призначенні покарання як обставина, яка пом'якшує відповідальність і може служити підставою для призначення примусових заходів медичного характеру. Такі психічні вади неповнолітніх повинні враховуватися й при обранні заходів кримінального правового впливу. Наприклад, призначаючи умовне покарання, неповнолітнього, з урахуванням рекомендацій, що містяться у висновку комплексної психолого-психіатричної експертизи, доречно зобов'язати пройти курс психолого-педагогічної, психологічної корекції особистості.

КПК України містить норму, якою передбачено, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза (ч. 1. ст. 486 КПК України). Це пов'язано з тим, що вихідні ознаки відставання у психічному розвитку можуть бути зумовлені як психічними розладами, так і знаходженням дитини в складній життєвій ситуації та/або в соціально небезпечній ситуації. Частими є випадки, коли відставання у психічному розвитку пов'язане з обома групами факторів.

Варто зазначити, що в ч. 2 ст. 486 КПК України законодавець прямо вказав на випадки призначення саме психологічної експертизи, зокрема для: з'ясування рівня розвитку неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 486 КПК України); соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України) [1].

Комплексну психолого-психіатричну експертизу стосовно неповнолітніх можна диференціювати таким чином: експертиза підозрюваних та обвинувачених. Призначається вона після внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, під час досудового розслідування та судового розгляду. Проводиться експертиза на підставі ухвали слідчого судді, за вмотивованим клопотанням слідого (прокурора) під час досудового розслідування, ухвали суду під час судового розгляду. В ухвалі має бути викладено фабулу кримінального провадження, зазначено мотиви призначення експертизи, міститися вказівка, кому доручається проведення експертизи, які питання виносяться на її вирішення. Перелік питань, які ставить слідчий (суд) для вирішення комплексною психолого-психіатричною експер-

тизою, повинен бути достатньо повним для того, щоб відповіді на них давали вичерпну картину психологічних аспектів кримінального правопорушення, психічного стану неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, особливостей її сприймання та оцінювання. Саме тому завжди є доцільним постановлення загального питання про особистісні особливості неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, що дає змогу в разі виникнення нових нюансів у кримінальному провадженні не призначати нову, додаткову або повторну експертизу, а використати інформацію, яка є у висновку. При цьому на вирішення експертизи не повинні виноситися питання, що виходять за межі спеціальних знань експерта психолога (питання етичного, філософського, медичного, правового характеру), та питання, які не можуть бути вирішені на сучасному рівні розвитку психологічної науки, а також такі питання, відповіді на які можуть мати не точний характер.

Під час проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених у розпорядження експертів мають надаватися матеріали кримінального провадження, які повинні містити інформацію щодо особливостей особистості неповнолітнього, стосовно якого призначається експертиза, а саме: відомості про умови розвитку і виховання неповнолітньої особи, її характер, звички, притаманні їй особливості поведінки, форми емоційних реакцій, інтереси, життєві плани, взаємовідносини з оточуючими. Джерелами такої інформації, важливої для експерта-психолога, може бути інформація про особливості формування та розвитку особи неповнолітнього, її (його) навчання у школі й інших закладах, офіційні документи, що характеризують особу, її листи, щоденники, записи та інші продукти діяльності, дані про характер поведінки в криміногенній ситуації, медичні документи про перенесені соматичні та психічні хвороби, перебування на лікуванні, на обліку в лікаря нарколога чи психіатра та ін.

Відповідно до ст. 487 КПК України:

1. При дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати:

1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;

3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою [1].

Узагальнення матеріалів комплексних психолого-психіатричних експертиз показало, що спеціалісти-експерти доволі часто припускаються помилок і хиб, що негативно впливає на результативність проведення експертиз. Серед них у першу чергу необхідно назвати такі:

1. Недоліки, що мали місце при прийнятті рішення про необхідність проведення у кримінальному провадженні експертизи і визначення кола питань до експерта. Наприклад, у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та недоторканості експертизу призначали без достатньої підстави, в результаті чого питання, поставлені перед експертом, не мали суттєвого значення для кримінального провадження. Трапляються випадки, коли експертів ставляться запитання, що виходять за межі його спеціальних знань. Мабуть саме тому в КПК України в ч. 4 ст. 101 чітко вписано, що «запитання, які ставляться експертів, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта». У більшості розслідуваних кримінальних проваджень, кваліфікованих як вбивство або заподіяння різної тяжкості тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання, психологічну експертизу (для того щоб визначити, чи перебував підозрюваний чи обвинувачений у стані фізіологічного афекту) не призначали. Зазвичай слідчі і судді прагнуть самостійно відповідати на запитання психологічного характеру, тому й проблема залучення експерта-психолога до вирішення завдань кримінального провадження за участі неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого вирішується незадовільно.

2. Помилки, допущені при доборі експерта. Проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи доручалося експерту за формальними підставами (кандидат наук, доцент, доктор наук тощо) без попереднього з'ясування сфери їхніх наукових інтересів і компетентності у вирішенні питань, з яких призначалася комплексна психолого-психіатрична експертиза неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, зокрема, без урахування професійних навичок володіння експериментально-психологічними методиками. Вважаємо, що потрібно пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність в останніх досвіду використання психодіагностичних методів, методик, досвіду проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених.

3. Недостатність методичної бази досліджень, сумбурність у викладенні результатів обсте-

ження осіб, що підлягають експертизі, поверховий характер і недостатня обґрунтованість окремих висновків.

4. Помилки, допущені при застосуванні експертних висновків. Досить часто слідчі і суди використовували експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності. Навіть коли в окремих випадках висновки експерта явно суперечили іншим зібраним у кримінальному провадженні доказам, замість того, аби мотивувати свою незгоду з актом експертизи, його просто не згадували в обвинувальному висновку і вирокі. А відтак, не було жодного факту призначення повторної і додаткової експертизи, хоча іноді для цього були серйозні підстави [6; с 475].

Результат вивчення понад 80 кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, досудове слідство у яких здійснювалось слідчими Національної поліції у 2018-2019 рр., дозволяє зробити висновок щодо недостатності уваги органів досудового слідства на з'ясування можливості в неповнолітнього повністю усвідомлювати значення своїх дій та можливості керувати ними в конкретній ситуації [10; с 147].

Висновки. Зазвичай слідчі обмежуються приєднанням до матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітніх копії свідоцтва про народження, характеристики з місця навчання та довідки про перебування на обліку в психіатра. Комплексна психолого-психіатрична експертиза призначається останніми тільки за наявності точних медичних даних, що свідчать про наявність психічних розладів у підозрюваного. Але пси-

хопатичні розлади проявляються саме в підлітковому віці, що пояснюється перехідним віком, педагогічною занедбаністю, а зовсім не проблемами психічного здоров'я підлітка й тому не обстежують неповнолітнього. Разом зі тим серед експертів, які є носіями необхідних спеціальних знань у галузі дитячої та юнацької психіатрії та психології, виникає питання, чи є така кількість психолого-психіатричних експертиз дійсно необхідною і чи завжди призначення комплексної психолого-психіатричної або психологічної експертизи обумовлюється реальною необхідністю встановлення юридично значимих обставин психіатричного та психологічного характеру. Свою позицію останні пояснюють тим, що в жодному рішенні про призначення експертизи їм не вдалося знайти аргументів на підтвердження необхідності спільного (сукупного) вирішення експертами питань психіатричного та психологічного характеру. Призначаючи таку експертизу, органи досудового слідства також ніколи не наводили мотивів економії часу та процесуальних термінів.

Беззаперечно, що комплексна психолого-психіатрична експертиза має важливе доказове значення в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Це зумовлено тим, що тільки професійні психологи та психіатри досконало володіють спеціальними знаннями, за допомогою яких можна виявити в особи психічний розлад та його вплив на пізнавальну та емоційно-вольову сферу її психіки під час вчинення нею кримінального правопорушення й надати професійний висновок щодо зазначених питань.

Література

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2013 № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 роки. URL: <http://www.gp.gov.ua>.
4. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/>.
5. Даниленко А.В. Окремі аспекти призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх відповідно до нового КПК України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 68–71.
6. Озерський І.В. Судово-психологічна експертиза та інші обставини застосування спеціальних психологічних знань у світлі нового КПК. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 472–480.
7. Ходанович О.В. Проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного, що проводиться за участі фахівців в галузі клінічної психології. *Вісник академії адвокатури*. 2017. Том 14. С. 255–261.
8. Столітній А.В. Експертизи у кримінальному провадженні : навчально-практичний посібник. Норма права, 2020. 308 с.
9. Герасименко О.А., Савкіна Т.В. Судово-психологічна експертиза стосовно неповнолітніх за кримінальними справами. *Право і Безпека*. 2017. № 4. С. 76–82.
10. Романюк В.В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 146–156. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/937717.pdf>.

References

1. Criminal Procedure Code of Ukraine (2013). [Kriminalnij procesualnij kodex Ukraine]. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine* No 9–10, No 11–12, No 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. About forensic examination. [Pro sydovu ekspertuzu]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
3. Jedunuy zvit pro kriminalni pravoporushennja za 2013-2019 r. URL.<http://www.gp.gov.ua>.
4. Jedunuy reestr sudovuh rishen. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/>.
5. Danulenko A.V. (2013) Okremi aspektu pruznachennja kompleksnoi psihologo psuhatruchnoi ekspertuzu y kriminalnuh provadzhennjah za uchasti nepovnolitnih vidpovidno do KPK Ukrainu. [Some aspects of the appointment of a comprehensive psychological and psychiatric examination in criminal proceedings involving minors in accordance with the new CPC of Ukraine] *Pravo i bezpeka*. No3(50). pp. 68–71.
6. Ozerskij I.V.(2013) Sudovo-psuhologichna ekspertuza ta inshi obstavunu zastosuvannja specialnuh psuhologichnuh znan y svitli novogo kpk/ [Forensic psychological examination and other circumstances of application of special psychological knowledge in the light of the new KPK]. *Naukovij visnuk Dnipropetrovskogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav*. No. 1. Pp. 472–480.
7. Hodanovuch O.V. (2017) Problemu sudovo-psuhologichnoi ekspertuzu nepovnolitnjogo pidozrjuvanogo, scho provodutsja za uchasti fahivciv v galuzi klinichnoi psihologii. [Problems of forensic psychological examination of a juvenile suspect, conducted with the participation of specialists in the field of clinical psychology] *Visnuk akademii advokaturu*. No. 14. Pp 255–261.
8. Stolitnij A.V. (2020) Ekspertuzu y kriminalnomy provadzhenni. [Examinations in criminal proceedings]. Kyiv. Norma prava . P.308.
9. Herasymenko, O.A. and Savkina, T.V. (2017), “Forensic and psychological examination in regard to minors within criminal cases” [“Sudovo-psykholohichna ekspertyza stosovno nepovnolitnikh za kryminalnymy spravamy”], *Pravo i Bezpeka*, No. 4. Pp. 76–82.
10. Romanjuk V.(2019) Procesualnij aspect vuvchennja osobu nepovnolitnjoho v kriminalnomy provadzhenni schodo nepovnolitnjoho. [Procedural aspect of studying the identity of a minor in criminal proceedings against minors]. *Visnuk LDUVS im.Didorenka*. Vol. 2 (86). Pp. 146–156.